

УДК 091.001.5:[003.29+930.272+930.255](477)“19/20”

**КОДИКОЛОГІЧНІ, ПАЛЕОГРАФІЧНІ ТА АРХЕОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ РУКОПИСНИХ КНИГ В ІНСТИТУТІ РУКОПISY
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
(кінець 80-х рр. в ХХ ст. – початок ХХІ ст.)**

Любов ДУБРОВІНА

*Національна бібліотека України ім. В. Вернадського,
пр. 40-річчя Жовтня, 3, м. Київ, 01039, Україна, тел. (044) 244-44-18*

Висвітлено роботу Інституту рукопису НБУВ, наукові досягнення, подано інформацію про його публікації. Поставлено питання, що потребують нагального розв'язання.

Ключові слова: кодикологія, палеографія, археографія, дослідження.

Інститут рукопису створено 1992 р. на базі відділу рукописів як науково-дослідний підрозділ Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України (з 1996 – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) у зв'язку із реорганізацією Бібліотеки в науково-дослідний, інформаційний та культурно-просвітницький комплекс із широкими науковими та культурологічними функціями. Головні завдання Інституту рукопису (далі – ІР НБУВ) – збирати і зберігати рукописну спадщину та розвивати науково-дослідну, науково-практичну та науково-інформаційну працю над рукописними фондами, зокрема, вивчати писемні джерела, історичні документи та рукописні книги, досліджувати українську рукописно-книжкову культуру і світову історико-культурну спадщину, створювати наукові каталоги рукописних фондів ІР НБУВ.

Одним з найважливіших напрямів діяльності Інституту рукопису є науково-дослідні студії з розвитку спеціальних історичних та філологічних дисциплін, об'єктом вивчення яких є рукопис та рукописна книга (передусім, це кодикологія та кодикографія, польова та камеральна археографія, джерелознавство, палеографія, дипломатика, архівознавство, документознавство тощо). Під час створення Інституту було узято до уваги, що значний масив рукописних фондів, накопичених у збірці ІР НБУВ, є ґрунтовна джерельна база, щоб проводити комплексні дослідження писемної рукописно-книжкової спадщини України, активізувати інтегрування спеціальних наук джерелознавчого циклу. З метою апробації наукових студій та оприлюднення наукових результатів з кодикології, археографії, текстології та джерелознавства 1993 р. започатковано серійний збірник наукових праць ІР НБУВ “Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних бібліотечних та архівних фондів: Зб. наук. праць”, де публікуються огляди фондів і наукові студії над рукописами та писемними пам'ятками (досі вийшли друком вип. 1–8).

У попередні роки цей напрям не мав належного розвитку з певних об'єктивних причин, зокрема йдеться про ідеологічні чинники і політику щодо культурної спадщини, про матеріальний стан бібліотек і нестачу необхідних кадрів для широких досліджень у цій галузі. Провалилися тільки поодинокі археографічні і палеографічні дослідження

рукописних книг. За таких умов громадянським подвигом можна назвати вихід у світ наукового каталога рукописної книги XI–XIV ст. з фондів відділу рукописів, що його підготували у 60-х рр. М. В. Гепенер, М. П. Візир, Й. В. Шубинський¹. У 70-х рр. XX ст. М. П. Візир брав участь у колективній праці “Сводный каталог славяно-русских рукописей XI–XIII ст.” (Москва, 1984), що ґрунтується переважно на доопрацюванні попереднього (згаданого вище) каталога.

Проблематикою кодикологічних досліджень, а також пов’язаних з нею таких дисциплін як кодикографія, палеографія, археографія рукописних книг, маргіналістика, філігранологія, текстологія тощо почали займатися у відділі рукописів Бібліотеки в кінці 80 – початку 90-х рр. і нині тут сформувалася власна школа “рукописознавців”, кодикологів, археографів, палеографів, які працюють на базі інтеграційних підходів до вивчення пам’яток письма, рукописних книг і поєднання традиційних та інформаційних технологій. Результати цих наукових студій були оприлюднені в численних наукових публікаціях, збірниках наукових праць. Серед найзначніших науково-інформаційних видань – довідників, покажчиків, каталогів – можна виділити наукові каталоги українських, інших слов’янських, а також грецьких, латинських, єврейських, арабських рукописів.

З іншого боку, починає розвиватися й методологія камерально-археографічної та едиційної діяльності ІР НБУВ, наукові засади опису актових джерел та колекційних документів, а також започатковано підготову спеціалізованих археографічних покажчиків документів, зведених путівників та оглядів фондів.

Розвитку кодикологічних досліджень в ІР НБУВ сприяє ґрунтовна джерельна база рукописних книг III – початку XIX ст. різного походження і написаних різними мовами, що загалом налічує понад 8 тис. од., які зібрані фундатори Всеукраїнської академії наук та Національної бібліотеки ще у 20–30-ті рр. XX ст. Крім того, нині тут сконцентровано рукописні документи, що їх нагромадили протягом XIX ст. різні просвітницькі установи, навчальні заклади; є також колекційні матеріали й архіви, придбані за час існування НБУВ. Своїм походженням вони пов’язані з історією та культурою України, багатоаспектні за змістом, а за складом – репрезентують усі види й типи рукописів та документів багатьма мовами світу. Це й пам’ятки книжкової писемності, і наративні матеріали та актові документи, й архівні фонди просвітницьких чи наукових установ, окремі матеріали й особисті фонди видатних діячів української науки і культури.

Інститут рукопису ЦНБ репрезентує книжно-рукописну культуру різного походження від найдавніших часів до XX ст. Найдавніші рукописно-книжкові збірки потрапили до фондів з бібліотек Софійського, Михайлівського Золотоверхого, козацького Межигірського та деяких інших монастирів, Києво-Печерської і Почаївської Лавр, окремих церков, а також із зібрання Київської духовної академії з Церковно-археологічним музеєм та матеріалами її попередників – Києво-Могилянської академії і братських шкіл; духовних семінарій, навчальних закладів XIX ст., приватних колекцій та музеїв.

Значною за обсягом є колекція рукописів Ніжинського історико-філологічного інституту ім. кн. Безбородька. Слов’янські, східні та латино-польські рукописи, зібрані ще у XVIII–XIX ст., зберігаються у фонді бібліотеки Київського університету св. Воло-

¹ Гепенер М. В., Візир М. П., Шубинський Й. В. Слов’янські рукописи XI–XIV ст. у фондах Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР: Огляд, опис, публ. / Відп. ред. О. А. Назаревський. – Київ: Наук. думка, 1969.

димира (що включає також збірки Кременецького лицю та деяких інших навчальних закладів), а також Волинського державного, Уманського краєзнавчого та Кам'янець-Подільського музеїв. Фонди Інституту складаються і з приватних колекцій рукописної книги, що сформувалися в ХХ ст. (колекції членів-кореспондентів АН України С. І. Маслова та П. М. Попова, а також окремих надходжень від різних колекціонерів, серед яких слід згадати О. Левицького, який подарував Бібліотеці грецьке Євангеліє XIII ст.). Ці зібрання містять колекції рукописних книг та актових документів різними мовами, матеріали з історії церкви, церковної археології, богослов'я, історії, філософії, мовознавства, літератури, права, природознавства та медицини.

В ІР НБУВ зібрано колекційні рукописи, що ілюструють розвиток матеріалу письма, різних систем писемності й техніки кодексів різних народів, однак центральне місце за кількістю та науковим значенням у фондах Інституту займають слов'янські рукописи кириличного письма. З більшим чи меншим ступенем повноти вони репрезентують книжно-рукописну традицію і містять багато ненадрукованих і навіть недовідсліжених пам'яток літописання, наукових та літературних творів, часто в автографах.

Власне ця база та цілеспрямована підготовка фахівців відповідного профілю дала змогу за останні 15 років сформувати в ІР НБУВ науковий напрям, пов'язаний із археографічними, палеографічними, кодикологічними та джерелознавчими дослідженнями давніх рукописів і книжкових колекцій. Паралельно створюються наукові каталоги рукописних книг та документів.

Кодикологічні дослідження рукописної книги XIV–XVII ст.

Комплексні студії над історією, походженням, змістом та побутуванням рукописної книги передбачають, крім кодикологічних методів, застосовувати методи мовознавства, зокрема історії мови, порівняльного аналізу різних мовних редакцій текстів церковнослов'янських книг, історії літератури, текстології. Це допомагає ідентифікувати літературні твори, склад збірників різноманітного змісту та їхніх літературних редакцій, провадити дослідження з палеографії, філігранології, бібліопегії тощо.

Кодикологію як окрему книгознавчу та джерелознавчу дисципліну досліджували в кінці 80-х – на початку 90-х рр. Олена Гальченко, Ольга Іванова та автор цих рядків². Розглянуто також основні напрями розвитку рукописно-книжкової культури періоду середньовіччя і перспективи кодикографічного аналізу рукописних книг.

Дослідники запропонували детальну формалізовану структуру опису рукописних книг XI–XVIII ст. як наукову модель опису книги-артефакту. Л. А. Дубровіна обґрунтувала теоретичні засади кодикології і камеральної археографії рукописних книг, розглянула об'єкт і предмет кодикології, основний методичний апарат. Обґрунтувала спеціальну дисципліну – кодикографію, предметом якої є науковий опис рукописних книг, у її співвідношенні з іншими спорідненими дисциплінами (бібліографією та камераль-

² Дубровіна Л. А., Гальченко О. М. за участю Іванової О. А. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – Київ, 1992; Дубровіна Л. А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – Київ, 1992; *Ії ж.* Рукописна книга як історико-культурне джерело та її джерелознавче вивчення // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Зб. наук. праць: У 2 ч. – Київ, 1995. – Ч. 1. – С. 152–162; *Ії ж.* Кодикологія як спеціальна історична дисципліна, об'єкт, предмет, методи і перспективи досліджень в Україні // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Збірник наук. праць на пошану акад. В. А. Сміляка: У 2-х ч. – Київ, 2000. – Ч. 1. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – С. 347–342.

ною археографією)³. У зв'язку із розвитком теорії та практики української національної бібліографії Л. Дубровіна розглядає теоретичні та практичні питання порівняльного аналізу кодикографії та бібліографії в контексті впровадження рукописних книг до національної бібліографії⁴.

Це дало можливість розпочати і загальні, і конкретні дослідження рукописної книги та писемних пам'яток, історичних колекцій, що зберігаються у фондах ІР НБУВ, вивчати особливості історичного розвитку книги, аналізувати її специфічні особливості у хронологічному зрізі, досліджувати пам'ятки різного мовного та національного походження.

Методичні засади історико-текстологічного вивчення наративних пам'яток великого обсягу та археографічного опису рукописних книг, в яких ці пам'ятки збереглися, розвивала Л. Дубровіна, досліджуючи списки XVI–XVIII ст. такої пам'ятки історико-публіцистичного та хронікального характеру середини XVI ст. як Історія о Казанском царстві (Казанський літописець) – відому і в російських, і в українських списках⁵.

Окремий науковий напрям, що поєднує теоретичні дослідження мови, правопису та графіко-орфографічного й палеографічного аналізу українських рукописних книг XIV–XVII ст., розвиває Людмила Гнатенко – зокрема, вона розглядає староукраїнський правопис у зв'язку із проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу⁶. Л. Гнатенко плідно працює також у галузі історико-філологічних та кодикологічних досліджень українських та слов'янських рукописних книг XIV–XV ст.⁷, що реалізовано в її опублікованих покажчиках рукописів, передусім праць

³ Дубровіна Л. А. Українська рукописна книга як об'єкт кодикології та камеральної археографії // Український археографічний щорічник. – Київ, 1992. – Вип. 1. – С. 59–70; *Ії ж.* Інститут рукопису: завдання і перспективи // Бібліотечний вісник. – Київ, 1993. – № 3/4. – С. 41–45; *Ії ж.* Кодикологія української книги XV–XVIII ст.: об'єкт та проблеми археографічного опису // Слов'янська писемність і розвиток духовної культури: Збірник матеріалів. – Київ, 1993. – С. 27–30; *Ії ж.* Кодикологія та її метод у взаємозв'язках зі спорідненими галузями історичної науки // Спеціальні галузі історичної науки: Зб. на пошану М. Я. Варшавчика. – Київ, 1999. – С. 54–67.

⁴ Дубровіна Л. А. Рукописна книга як об'єкт національного бібліографічного репертуару України в контексті поняття “писемна пам'ятка” та її автора // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – Наукові праці НБУВ). – Київ, 1999. – Вип. 2. – С. 141–154; *Еї же.* Рукописная книга – библиографический источник // Библиотеки национальных Академий наук: проблемы функционирования и тенденции развития. – Киев, 2000. – Вып. 1. – С. 43–57; *Ії ж.* Опис рукописних книг: бібліографія, археографія, кодикографія // Бібліотечний вісник. – 1993. – № 1/2. – С. 12–20.

⁵ Дубровіна Л. А. История о Казанском царстве: (Казанский летописец): Списки и классификация текстов. – Київ: Наук. думка, 1989; *Еї же.* Списки Казанского летописца в отделе рукописей ЦНБ АН УССР // Рукописные фонды Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского АН УССР. – Киев, 1989. – С. 78–93; *Еї же.* Историографическое предисловие к изданию 2000 г. // История о Казанском царстве (Казанский летописец). – Москва: Яз. рус. культуры, 2000. – С. IV–XXVI. (Полное собрание русских летописей; Т. 19).

⁶ Гнатенко Л. А. Староукраїнський правопис останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (Букви на позначення голосних звуків): Автореф. дис. ... канд. філолог. наук. / НАН України. Інститут української мови. – Київ, 1997; *Ії ж.* До історії вивчення т. зв. другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. – Київ, 1995. – Вип. 2: Матеріали наук. конф. пам'яті Л. П. Жуковської. – С. 249–252; *Ії ж.* Відбиття так званого другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі антропонімів Синодика кінця XVI ст. // Мовознавство. – Київ, 1995. – № 6. – С. 47–53.

⁷ Гнатенко Л. А. Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 1996. – Вип. 3. – С. 39–57; *Ії ж.* Передача голосних звуків у староукраїнських ділових пам'ятках останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. // Східні слов'яни. Мова. Історія. Культура. За матеріалами пам'яток писемності XI–XVIII ст. Збірник присвячений 90-річчю акад. Б. О. Рибаківа. – Київ, 1999. – Вип. 3. – С. 153–161; *Ії ж.* Послання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні

просвітителів Кирила і Мефодія в писемних джерелах Інституту рукопису, та в каталозі слов'янської кириличної рукописної книги XV ст., що отримали високу оцінку фахівців⁸.

Загальний огляд рукописних книг XVI ст. вперше здійснено наприкінці 80-х рр. XX ст. Над ним працювала Л. Дубровіна, однак ґрунтовний кодикологічний опис рукописних книг XVI ст., що зберігаються в ІР НБУВ, в контексті кодикографічного аналізу та визначення характерних рис і загальних тенденцій рукописно-книжної культури в Україні у XVI ст. сьогодні здійснює О. Іванова⁹. Вона підготувала до друку в 2004 р. каталог кириличної рукописної книги XVI ст. за фондами ІР НБУВ, створений паралельно з базою даних на рукописну книгу "Кодекс".

Розпочато науковий опис та дослідження рукописної книги XVII ст.: молодий науковець Марія Іваннікова зосереджує увагу, зокрема, на специфіці опису книг світського змісту. Її зацікавлення – розвиток методів філігранознавчого та текстологічного аналізу значних за обсягом наративних пам'яток писемності, зокрема хронографів, у тому числі української редакції¹⁰. О. Іванова та М. Іваннікова спільно опрацьовують методологічні питання атрибуції слов'янських кирилических рукописних книг XVI–XVII ст.¹¹

Питання почеркознавства та графічного аналізу почерків у кодикологічному описі східних рукописів вивчає Олексій Хамрай, який досліджує специфічні особливості

староукраїнських писемних пам'яток // Український археографічний щорічник. – Київ, 1999. – Нова серія. Вип. 3–4. – С. 103–109; *Її ж.* Середньоболгарські орфограми як засіб ідентифікації часу написання староукраїнських конфесійних пам'яток // Наукові праці НБУВ. – 2000. – Вип. 3. – С. 266–277; *Її ж.* Правопис приголосних та буквених знаків у староукраїнських конфесійних пам'ятках (у зв'язку з другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом) // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2000. – Вип. 6. – С. 11–21.

⁸ Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України: Каталог рукописів другої половини XV – першої чверті XX ст. / Уклад., передм. Л. А. Гнатенко. Вступ. стаття П. С. Соханя. – Київ, 1995; *Гнатенко Л. А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Каталог. – Київ, 2003.

⁹ *Дубровіна Л. А.* Рукапісная книга XVI ст. у фондах адзела рукапісаў ЦНБ АН УССР // Спадчына Скарыны: Зб. мат. першых скарынаўскіх чытаньняў (1986). – Мінск, 1989. С. 216–222; *Іванова О. А.* До питання датування рукописних книг XVI ст. за матеріалами фондів Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічне дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – 2002. – Вип. 7. – С. 204–216; *Її ж.* Рукописні книги XVI ст. у фондах Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського // Наукові праці НБУВ. – 2002. – Вип. 9. – С. 465–474; *Її ж.* Особливості використання оздоблення в рукописних книгах XVI ст. На матеріалах фондів Інституту рукопису НБУВ // Библиотечное дело и краеведение. – Симферополь, 2002. – С. 11–18; *Її ж.* Характерні риси східнослов'янських мовних редакцій в церковнослов'янських рукописних книгах XVI ст. на матеріалі фондів Інституту рукопису НБУВ // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2003. – Вип. 8. – С. 95–103.

¹⁰ *Іваннікова М. К.* Основні напрями вивчення української рукописної книги XVII ст. в Україні у другій половині XIX–XX ст. // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 2002. – Т. 8. – С. 124–129; *Її ж.* Рукописні книги XVII ст. та рукописно-книжні зібрання Інституту рукопису НБУВ. // Библиотечное дело и краеведение: Сборник науч. трудов. – Киев; Симферополь, 2002. – Вип. 4. – С. 5–10; *Її ж.* Проблеми створення наукового каталогу слов'янської рукописної книги XVII ст. з фондів НБУВ: принципи датування // Наукові праці НБУВ. – 2002. – Вип. 9. – С. 334–344; *Її ж.* Філігранознавчий аналіз у кодикології рукописних книг XVII ст. (на прикладі Руського Хронографа редакції 1620 р.) // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2002. – Вип. 7. – С. 217–240; *Її ж.* Кирилична рукописна книга XVII ст. в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Історико-кодикологічний опис: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / НАН України. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Київ, 2003.

¹¹ *Іваннікова М. К., Іванова О. А.* Рукописна кирилична книга XVI–XVII ст.: основні принципи атрибуції // Архіви України. – Київ, 2002. – № 4–6. – С. 169–178.

атрибуції та почеркознавчий аспект караїмських і арабсько-єврейських рукописів¹². Ірина Сергєєва застосовує кодикологічні методи аналізу оздоблення в процесі історико-книгознавчого вивчення та археографічного опису єврейських декорованих рукописних пам'яток України XVIII – початку XX ст. з фондів ІР НБУВ¹³.

Оздоблення слов'янської рукописної книги в контексті опису розглядалося не лише в загальних підходах (згадані праці Л. А. Дубровіної, О. М. Гальченко, О. А. Іванової), а й як органічна система оформлення кодексу: зокрема, цією проблемою займається С. П. Прудніков¹⁴.

У кінці 80–90-х рр. проведено багатоаспектні дослідження грецької рукописної книги та документів IV–XIX ст., що зберігаються в ІР НБУВ. Спонукою до цієї роботи була підготовка міжнародної виставки грецької рукописної книги, що експонувалася в Афінах 1988 р.¹⁵ і мала широкий науковий резонанс. Рукописні книги та грецькі документи з фондів ІР НБУВ вивчав Євген Чернухін¹⁶, який за результатами роботи в ІР НБУВ підготував фундаментальний каталог рукописних книг і покажчик документів, виданий спільно з Інститутом історії НАН України та центром “Домбартон оук” у Вашингтоні. Є. Чернухін також дослідив грецьку рукописну спадщину України, історичну долю та шляхи формування колекцій і зібрань грецької книги¹⁷ і видав моно-

¹² *Хамрай О. О.* Практика графічного аналізу почерку в кодикологічному опису рукописів // Сходознавство. – Київ, 2000. – № 9–10. – С. 45–66; *Його ж.* До питання формалізації типів почерку єврейських рукописів // Східний світ. – № 2. 1995 / № 1. 1996. – С. 126–132; *Його ж.* Арабсько-єврейські рукописи: почеркознавчий аспект // Сходознавство. – 1997. – № 2. – С. 19–25; *Його ж.* Караїмські рукописи у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Сходознавство. – 1998. – № 3–4. – С. 112–118; *Його ж.* Атрибуція єврейських рукописів: почеркознавчий аспект // Матеріали першої всеукраїнської науково-практичної сходознавчої конференції. – Київ, 1998. – С. 115–123; *Его же.* Прагматические аспекты формализованного подхода к анализу графики еврейских рукописей // Еврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 2–5 верес. 1995 р. – Київ, 1996. – С. 82–86; *Його ж.* Застосування формалізованого аналізу почерків при описанні єврейських рукописів (Доба середньовіччя – 18 ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / НАН України. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського. – Київ, 1999.

¹³ *Сергєєва І. А.* Історико-книгознавчий аналіз та археографічний опис єврейських декорованих рукописних пам'яток України 18 – поч. 20 ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук / НАН України. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Київ, 1998; *Её же.* Иллюстрированные пинкасы Украины конца XVIII – начала XX вв. (из собрания Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского Национальной Академии наук Украины) // Еврейська історія та культура в Україні: Матеріали конф., Київ, 8–9 груд. 1994 р. – Київ, 1995. – С. 174–179; *Её же.* Память о Храме в оформлении еврейских рукописей из собрания Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского // Еврейська історія та культура в Україні: Матер. конф., Київ 2–5 верес. 1996 р. – Київ, 1997. – С. 199–203; *Її ж.* Пінкасіом як джерело для вивчення історії євреїв в Україні (на матеріалах зібрання єврейських рукописів та друкованих видань сектора сходознавства ІР НБУВ) // Наукові праці НБУВ. – 1998. – Вип. 1. – С. 138–145.

¹⁴ *Прудніков С. П.* Схема опису орнаментальних оздоблень рукописних книг та стародруків (вербальна та аналітична моделі) // Рукописна та книжкова спадщина України. – 1993. – Вип. 1. – С. 201–211.

¹⁵ Грецькі рукописи з фондів ЦНБ АН УРСР у Києві: Каталог виставки / Уклад. Л. А. Дубровіна, О. М. Гальченко. – Афіни, 1988. – 23 с. – Грец.; *Дубровіна Л. А.* Київ–Афіни: тисячолітня історія зв'язків // Наука і культура. – Київ, 1989. – Вип. 23. – С. 232–240.

¹⁶ *Чернухін Є. К.* Грецькі рукописи IV–XX ст. у фондах Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського: Кодикологічне дослідження: Автореф. дис. ... канд. іст. наук // НАН України. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Київ, 1999.

¹⁷ Грецькі рукописи у зібраннях Києва: Науковий каталог / Упор. Є. К. Чернухін. – Київ, 2000; *Чернухін Є. К.* Книжкова спадщина греків України (Монастир св. Катерини в Києві) // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 1998. – Вип. 4. – С. 262–280; Грецькі актові документи і листи з фондів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН УРСР.: Каталог рукописів XVI–XIX ст. / Уклад. Є. К. Чернухін. – Київ, 1991; *Чернухін Є.* Грецька рукописна спадщина в Києві: Історіографія та огляд матеріалів IV–XX ст. – Київ, 2002. – 326 с., іл.

графію, де розкриває історіографічні аспекти вивчення грецької спадщини, походження грецьких рукописів, що опинилися в Києві. Він же розглянув питання опису та обліку латинської рукописної книги на прикладі кодексів ІР НБУВ¹⁸.

Оправа рукописних книг та стародруків у її історичному розвитку – тема Олени Гальченко¹⁹. В її полі зору – конструкція оправи, зміна в технології виготовлення оправи та її оздобленні як виду декоративно-прикладного мистецтва, інтролігаторський інструмент, терміносистема інтролігаторської справи тощо²⁰. Такий підхід дозволяє одночасно розвивати основний методичний апарат української бібліопегії (науки про оправу), створення та вивчення історії інтролігаторства в українських землях. О. Гальченко розробила комплексну систему контролю збереження рукописних книг у відповідних сховищах, що дає змогу за системою взаємопов'язаних критеріїв визначити стан збереження рукописів у книгосховищах²¹.

Великої уваги надають вивченню окремих рукописних книг і унікальних пам'яток писемної культури²², а також публікації та комплексному дослідженню видатних пам'яток писемності (зокрема, Пересопницького Євангелія 1556–1561 р.), що зберігаються в ІР НБУВ. Готуючи до друку Пересопницьке Євангеліє застосовано мовознавче, історико-кодікологічне та палеографічне дослідження щодо його письма та графіко-орфографічних особливостей (Л. Гнатенко), подано археографічний та кодикологічний опис пам'ятки (Л. Дубровіна, Л. Гнатенко). У виданні взяли участь фахівці Інституту української мови НАН України (В. Німчук та І. Чепіга), Українського мовно-інформаційного центру НАН України (В. А. Широков та І. Остапова), Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (О. Онищенко, Л. Гнатенко, Л. Дубровіна)²³.

¹⁸ Чернухін С. К. Латинська книга в фондах Інституту рукопису // Рукописна та книжкова спадщина України. – 1994. – Вип. 2. – С. 174–188.

¹⁹ Гальченко О. М. Оправа українських книг та стародруків як об'єкт кодикографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / НАН України. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Київ, 1994.

²⁰ Гальченко О. М. Оправа рукописної книги в археографічному опису // Наукова бібліотека в сучасному соціокультурному контексті: Тез. доп. міжнар. конф., Київ, 12–15 жовт. 1993 р. – Київ, 1993. – Ч. 1. – С. 87–89; *Ії ж.* Унікальна оправа рукописної книги XVI ст. з фондів Інституту рукопису // Рукописна та книжкова спадщина України. – 1994. – Вип. 2. – С. 31–41; *Ії ж.* Давня оправа: історичний огляд // Бібліотечний вісник – 1995. – № 3. – С. 32–36; *Ії ж.* Історичні форми книги // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. збірник наук. праць. – Київ, 2000. – С. 124–142; *Ії ж.* Оправи східнослов'янських рукописних книг і стародруків: спроба аналізу та опису // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 2000. – Т. 215. – С. 438–456; *Ії ж.* Бібліопегістика – спеціальна історична дисципліна про історію, техніку та мистецтво оздоблення оправи // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]... – Ч. 1. – С. 313–322.

²¹ Гальченко О. М. Завдання і методи контролю та аналізу збереження фондів рукописних книг // Рукописна та книжкова спадщина України. – 1993. – Вип. 1. – С. 172–177; Гальченко Е. М., Дубровіна Л. А. Сохранность рукописных и старопечатных фондов: основные задачи исследования физического состояния фонда и методика его анализа // Исследование, реставрация и консервация средневековых рукописных памятников: Тез. докл. междунар. конф., 16–21 окт. 1989. – Москва, 1989. – С. 48–50.

²² Гнатенко Л. А. Костомаровський список Азбучної молитви // Рукописна та книжкова спадщина України. – 1994. – Вип. 2. – С. 236–243; *Ії ж.* Нововиявлений примірник Супрасльської Азбуки 1781 року // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 1. – С. 37–38; Гнатенко Л., Бабалієвська С. Проложно життя на Св. Кирил Філософ в три рькописа от края на XV век // Palaeobulgarica / Старобългаристика, XXII. – София, 1998. – № 1. – С. 35–48; Гнатенко Л. А. Костомаровський список Сказання Чорноризця Храбра “О письменах” // Український археографічний щорічник. – 1999. – Нова серія. Вип. 3–4. – С. 443–449; *Ії ж.* Євангеліє середини XVI ст. з Оринина // АРТ-панорама. Інформ.-аналіт. бюлетень, листопад 2001 р. – № 11 (16). – С. 14–15.

²³ Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / Вид. підгот. І. П. Чепіга за уч. Л. А. Гнатенко. Вступ. слово О. С. Онищенко. – Київ, 2001.

В ІР НБУВ вивчають і специфічні види рукописних книг, зокрема, півчі та музичні²⁴. Півчі богослужбові книги в репертуарі рукописних книг у фонді Інституту рукопису становлять значну частку цієї спадщини. Кодикологічні особливості музичних рукописів відображено в публікації музичної пам'ятки – болгарського наспіву з рукописних нотолінійних ірмолоїв України кінця XVI–XVII ст., яку підготували Л. Корній та Л. Дубровіна спільно з Інститутом рукопису НБУВ, Національною музичною академією ім. П. І. Чайковського та Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України²⁵.

Кодикологічний та археографічний опис рукописних книг був тісно пов'язаний з питаннями автоматизації та комп'ютеризації науково-інформаційної діяльності бібліотек і рукописних підрозділів. Тому важливою особливістю кодикологічних досліджень в ІР НБУВ є паралельна орієнтація на можливості формалізувати опис рукописних книг з метою створення кодикологічної бази даних, починаючи з кінці 80 – початку 90-х рр.²⁶. У цей період створено не лише формалізовану структуру опису рукописних книг, розглянуто питання класифікації рукописних книг та стародруків за базисними системами ознак, а й проведено дослідження можливостей формалізації оздоблення книги²⁷. Маємо також перші спроби створення автоматизованих систем, зокрема, щодо пам'яток писемності й друку та електронної енциклопедії “Книжкова спадщина України”²⁸.

Спроба використати у процесі кодикологічного аналізу рукописних книг можливості новітніх інформаційних технологій і створити бази даних надзвичайно актуальна. Насамперед вона дозволить удосконалити процеси опису, атрибуції, локалізації (тобто визначення країн або регіональних центрів походження конкретних рукописних книг), класифікувати ознаки, визначити датування рукопису за неможливості застосувати

²⁴ Дубровіна Л. А., Іванова О. А. Півчі богослужбові книги у репертуарі рукописних книг у фонді Інституту рукопису // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2003. – Вип. 8. – С. 71–79; Гнатенко Л. А., Шуміліна О. Творча спадщина Івана Домарацького (за матеріалами київської рукописної пам'ятки української партесної музики) // Там само. – 1998. – Вип. 4. – С. 172–179; Дубровіна Л. А. Супраський ірмолої 1601 р.: деякі аспекти кодикологічного дослідження // Там само. – 1993. – Вип. 1. – С. 13–20; Дубровіна Л. А., Корній Л. П. Турійський ірмолої початку XVII ст. – стародавня пам'ятка церковного співу в Україні // Там само. – 1994. – Вип. 2. – С. 22–30.

²⁵ Корній Л. П., Дубровіна Л. А. Болгарський наспів з рукописних нотолінійних ірмолоїв України кінця XVI – XVII ст. – Київ, 1998 (3 історії музичної спадщини).

²⁶ Дубровіна Л. А. Кодикологія та комп'ютеризація: актуальні проблеми камеральної археографії // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. Респ. наради, груд. 1988 р. – Київ, 1988. – С. 212–213; Дубровіна Л. А., Ясулайтіс В. А. О возможностях классификации рукописных и старопечатных книг по базисным системам признаков // Автоматизация и механизация библиотечно-библиографических процессов: Сб. науч. ст. – Киев, 1989. – С. 69–73; Дубровіна Л. А., Ясулайтіс В. А. Актуальные вопросы исследования рукописных и старопечатных книг // Библиотеки АН УССР: Сб. науч. тр. – Киев, 1990. – С. 73–78; Дубровіна Л. А. Историко-кодикологические исследования в библиотеке и проблемы компьютеризации описания рукописной книги // Перспективы развития библиотечного дела в Украинской ССР: Тез. докл. и сообщ. Респ. науч. конф., 16–18 окт. 1990 г. – Киев, 1990. – Ч. 1. – С. 79–81.

²⁷ Прудніков С. П. Схема опису орнаментальних оздоблень рукописних книг та стародруків (вербальна та аналітична моделі) // Рукописна та книжкова спадщина України. – 1993. – Вип. 1. – С. 201–211; Сергеева І. А. Проблемы и задачи создания информационной системы о еврейских иллюминированных рукописях и редких изданиях // Наукові записки: Збірник. – Київ: ППІЕНД, 1998. – С. 136–142.

²⁸ Дубровіна Л. А. Перспективи изучения отечественной средневековой книжности и автоматизированная система “Памятники письменности и печати” // Библиотечно-информационные системы: Сб. науч. тр. – Киев, 1990. – С. 18–32; Дубровіна Л. А., Костенко Л. Й. Розробка системного опису рукописних книг та інтелектуалізація інформаційного пошуку в автоматизованих системах // Рукописна та книжкова спадщина. – 1993. – Вип. 1. – С. 189–200; Дубровіна Л. А., Костенко Л. Й., Павлуца Т. П. Книжкова спадщина України: електронна енциклопедія // Національна архівна інформаційна система “Архівна та рукописна україніка” і комп'ютеризація архівної справи в Україні. – Київ, 1996. – Вип. 1. – С. 181–188.

філігранознавчий метод, а також раціоналізувати чи налагодити оперативний пошук інформації.

Слід, однак, зазначити, що перший досвід створення баз даних (“Памятники письменности и печати” та електронна енциклопедія “Книжкова спадщина України”) не набув належного розвитку. Це пояснювалося стрімким розвитком комп’ютерних та програмних технологій, коли платформа і завдання створення бази даних на такий складний об’єкт як рукописна книга з розвинутою системою унікальних ознак і ускладнений проблемами остаточної формалізації, старілися, не встигаючи за бурхливим розвитком інформаційного суспільства. Спроби подолати проблеми формалізації та класифікації опису реалізувалися в концепції інформаційного відображення рукописних книг як унікальних об’єктів за принципом від загальних описів до деталізації відповідно до специфіки кожної рукописної книги, коли формалізація опису не набуває кінцевого вирішення. Цього вимагає унікальність кожної рукописної книги як факту перманентності писемної культури та ймовірність появи об’єкта, що не відповідає жодній з прийнятих формальних категорій. Тому виникають перманентні вирішення щодо класифікації та визначення категорій. Гнучкість підходу дала можливість створити нову базу даних “Кодекс” на підставі наукового аналізу рукописних книг кириличного письма XVI ст., який проводила О. Іванова²⁹. Період XVI ст. був обраний не випадково: адже саме він має особливе значення для історії української мови, літератури, мистецтва, характеризується принциповими змінами у формі та змісті писемної культури. Сьогодні ця база даних продовжує поповнюватися рукописними книгами XV та XVII ст.

Паралельно вирішувалися проблеми студій у галузі документальної україніки. НБУВ брала участь у розробці програми “Архівна та рукописна україніка” (1992 р.) та опрацюванні структури наукового опису рукописної книги, архівної установи та архівного фонду різного походження³⁰.

Публікувалися біографічні праці, присвячені українським кодикологам та археографам, зокрема М. В. Геппенеру та М. І. Петрову³¹, а також енциклопедичні статті присвячені “рукописознавцям”, зокрема, Г. П. Житецькому, М. П. Візуру та ін.

²⁹ Іванова О. А. База даних рукописної книги XVI ст. “Кодекс” // Наукові праці НБУВ. – 2000. – Вип. 6. – С. 289–294; Іванова О. А., Дубровіна Л. А. Научное описание рукописных книг в Институте рукописей Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского и создание базы данных “Кодекс” // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наук. праць. – Київ, 2002. – Вип. 5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. – С. 45–55; Іванова О. А. Рукописна книга XVI ст. в Україні: Основні засади кодикологічного опису: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / НАН України. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Київ, 2003.

³⁰ Дубровіна Л. А. К программе создания рукописной “Украиники” // Библиотека – информатизация – наука: Тез. докл. и сообщ. Респ. науч. конф., Киев, 8–10 окт. 1991 г. – Киев, 1991. – Ч. 2. – С. 57–59; Ей же. Проблема стандартизації описання рукописних та архівних фондів для створення автоматизованих інформаційних масивів // Там же. – Ч. 1. – С. 31–33; Ульяновський В. І., Дубровіна Л. А., Новохатський К. Є. Архівна та рукописна україніка: Програма виявлення, обліку, опису архівних документів, рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України // Архівна та рукописна україніка: Матеріали розширеної наради “Архівна та рукописна україніка”, Київ, 17 жовт. 1991 р. – Київ, 1992. – С. 51–62; Дубровіна Л. А. Структура і зразки кодикологічного опису східнослов’янської рукописної книги // Там само. С. 92–115; Її ж. “Архівна та рукописна україніка”: до проблеми об’єкта археографічного та інформаційного опису в системі НАІС // Рукописна та книжкова спадщина України. – 1994. – Вип. 2. – С. 189–209.

³¹ Дубровіна Л. А. М. В. Геппенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України // Український археографічний щорічник. – 1993. – Вип. 2 (5). – С. 32–37; Сохань С. В. Бібліотечно-археографічна діяльність М. І. Петрова (1840–1921): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / НАН України. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Київ, 2003.

Велика увага приділяється студії про походження, долю та реконструкцію рукописно-книжкових колекцій і зібрань. Це – важливий напрям досліджень, і тут, зокрема, слід відзначити праці Світлани Булатової (зібрання книг роду польських магнатів Яблоновських XVII – сер. XIX ст.)³², Сергія Міщука (походження, склад, доля бібліотеки Волинського краєзнавчого музею в Житомирі (1990–1932)³³, Світлани Сохань (рукописно-книжкове зібрання М. П. Петрова та його археографічна діяльність)³⁴.

Для наукової школи ІР НБУВ характерна і підготовка спеціалістів вищої кваліфікації – йдеться про захист докторських (1) та кандидатських (11) дисертацій, безпосередньо присвячених проблемам історії книги в Україні.

Отже, спектр напрямів вивчення рукописних книг в ІР НБУВ позначений великим розмаїттям: від 1988 р. опубліковано понад 120 статей, пов'язаних з кодикологією та археографією рукописних книг. Багато питань розглянуто комплексно, методичні засади розробляються колегіально, обговорюються у відділі кодикології та кодикографії. Сьогодні в ІР НБУВ існує декілька напрямів комплексних досліджень. Серед них:

- теоретичні питання історико-кодикологічних досліджень рукописних фондів, об'єкта, предмета, методів кодикології (Л. А. Дубровіна, Л. А. Гнатенко, О. І. Іванова);

- кодикографія як методичний апарат кодикології та система комплексного наукового опису рукописних книг за формою, змістом, походженням, побутуванням та історико-культурним значенням книги (Л. А. Дубровіна, О. І. Іванова, Л. А. Гнатенко, М. К. Іваннікова, Е. С. Клименко, І. А. Сергєєва, О. О. Хамрай);

- оздоблення рукописних книг і формалізація елементів прикрашення книги та її оправи, вивчення стильових особливостей і художньої рубрикації (О. І. Іванова, С. П. Прудніков, І. С. Сергєєва, О. М. Гальченко);

- кодикологічні, палеографічні, графіко-орфографічні дослідження рукописних книг та пам'яток писемності (Л. А. Дубровіна, Л. А. Гнатенко, О. А. Іванова, О. О. Хамрай);

- питання історії і теорії археографії, камеральної археографії рукописних книг та писемних пам'яток XIV–XVIII ст. (Л. А. Гнатенко, Л. А. Дубровіна, Е. С. Клименко, О. А. Іванова, М. К. Іваннікова);

- оправа рукописних книг і розвиток історичних форм книги, аспекти збереженості фондів рукописних книг у системі археографії та кодикології (О. М. Гальченко, С. П. Прудніков);

- питання кодикології та наукового опису рукописних книг різного походження: грецької і латинської рукописної книги (Є. К. Чернухін); польська рукописна книга (С. О. Булатова); єврейська рукописна книга, арабські, арабо-єврейські рукописи (І. А. Сергєєва, О. О. Хамрай);

³² Булатова С. О. Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблоновських XVII – сер. XIX ст.: походження, доля та історико-книгознавча реконструкція: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / НАН України. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Київ, 1999.

³³ Міщук С. М. Рукописні конфесійні пам'ятки XVII–XVIII ст. Волинського державного музею у Житомирі // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 2002. – Т. 8. – С. 125–133; *Його ж.* Бібліотека Волинського краєзнавчого музею у Житомирі (1900–1932): походження, склад, доля: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / НАН України. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Київ, 2003.

³⁴ Сохань С. В. Рукописні матеріали М. І. Петрова і традиції збирацької діяльності та особливості формування рукописного фонду бібліотеки Київської Духовної академії // Наукові праці НБУВ. – 2002. – Вип. 9; *Його ж.* Приватна книгозбірня філолога та історика церкви М. І. Петрова: реконструкція зібрання // Бібліотечний вісник. – 2003. – Вип. 3. – С. 29–32; *Його ж.* Роль М. І. Петрова у створенні Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії // Библиотечное дело и краеведение: Сб. науч. тр. – Киев; Симферополь, 2000. – Вип. 4. – С. 72–77.

– дослідження рукописної книги в різні хронологічні періоди у співвідношенні із розвитком науки, культури, освіти певних історичних часів: кодикологічний опис рукописної книги XIV–XV ст. (Л. А. Гнатенко); рукописної книги XVI ст. (О. А. Іванова, Л. А. Дубровіна); рукописної книги XVII ст. (Л. А. Дубровіна, М. К. Іваннікова);

– кодикологічні дослідження української рукописної музичної книги (Л. А. Гнатенко, Л. А. Дубровіна, О. А. Іванова, Е. С. Клименко);

– розвиток автоматизації та створення бази даних рукописних книг на підставі кодикологічного опису, кодикологічні аспекти створення електронних ресурсів (Л. А. Дубровіна, О. І. Іванова, О. М. Гальченко);

– історія колекцій рукописних книг (С. О. Булатова, Л. А. Дубровіна, С. В. Сохань, С. М. Мішук).

Однак кодикологічні дослідження рукописних книг в ІР НБУВ лише розпочато. Попереду – створення наукових каталогів XVII та XVIII ст., багатоаспектні дослідження історії рукописної книги в Україні як чинника духовного розвитку суспільства. Необхідно досліджувати пам'ятки української духовної спадщини, здійснювати публікації окремих пам'яток. Важливий перспективний напрям кодикології сьогодні – дослідження розвитку структури книги, книжкової технології; філігранознавчий та палеографічний аналіз кодексів; вивчення текстологічних особливостей списків пам'яток; встановлення репертуару рукописної книги, мистецтва та оздоблення книги; вивчення походження та побутування книги на підставі маргіналій, історії оправи. Одним з найважливіших завдань є атрибуція рукописних книг та внесення до Державного реєстру національного культурного надбання, який почали створювати і в Україні.

CODICOLOGICAL, PALEOGRAPHICAL AND ARCHEOGRAPHICAL RESEARCH OF MANUSCRIPTS IN THE INSTITUTE OF MANUSCRIPT RESEARCH OF THE VERNADSKY NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE (LATE 1980s – EARLY 21st CENTURY)

Lyubov DUBROVINA

The Vernadsky National Library of Ukraine

3, 40-richcha Zhovtnia Prosp., Kyiv, 01039, Ukraine, phone (044) 244-44-18

The article is dedicated to the work of the Institute of Manuscript Research of the National Ukrainian Vernadsky Library, to its scholarly accomplishments and publications. The author raises a number of burning questions should be dealt with.

Key words: codicology, paleography, archeography, research.

Стаття надійшла до редколегії 23.04.2004

Прийнята до друку 27.12.2004